

Парадоксальні прояви розподілу гендерних ролей у формуванні національних проектів в ХІХ ст.

Народження та поширення жіночого руху протягом «довгого» ХІХ ст. синхронізувалось з розвитком націоналізмів та формуванням націй. В статті розглянуті особливості взаємовпливів загальної модернізації, яка включала і поступове визнання та збільшення прав жіноцтва в імперіях, з активізацією національних рухів. Побіжно проаналізована «жіноча» компонента такого консервативного напрямку в українському русі, як русофільство, що традиційно залишалось поза увагою дослідників.

Ключові слова: гендер, гендерні ролі, національні та жіночі рухи, жінка та патріотичне виховання.

Основні методологічні засади та теоретичні положення дослідження жіночого як явища та ролі в історії розроблені та введені в науковий обіг в західній історичній науці в 70-х рр. ХХ ст. В Україні зацікавлення жіночими студіями, які поступово трансформувались у гендерні дослідження, синхронізується з часом проголошення незалежності в 1991 р. За двадцять років кількість досліджень, монографій, наукових конференцій¹, дисертацій, що були захищені за названою проблематикою, засвідчують наявність критичної маси фахівців, яка дозволяє говорити про визнання та виділення гендерних досліджень (у вітчизняних наукових реаліях) в самостійний напрямок. На початку нового тисячоліття відомий львівський культурологічний часопис «І» присвятив два спеціальних числа проблемі гендеру. Роздуми над питанням «Чи був фемінізм в Україні?», на думку Т. Хоми[2], пов'язують жіночий рух із рухом за власну державу, що зробили ці два явища неподільними. Саме ця боротьба, на думку авторки, єднала представників різних соціальних категорій.

---

1 Детально огляд публікацій, конференцій, наукових шкіл здійснила Т. Журженко у своїй статті [1, 122, 150].

М. Богачевська - Хом'як² також наголошувала на існуванні нерозривного зв'язку національного та жіночого рухів: "Жінки, включаючись у боротьбу за права народу, не звертають увагу на статеve пониження. Вони вважали, що здобуття національної автономії принесе їм і статеvu рівноправність" («Білим по білому»)[3,с.14]. На думку дослідниці, націоналізм набуває привабливості для жінок з двох причин: по-перше, тому що обіцяє турботу про дітей та родину, а по-друге, тому що возвеличує жіночу жертвовність як матерів та національних героїнь. Одним із ключових моментів в роботі є наголос на тому, що націоналізм та фемінізм одночасно стали проявом процесів соціальної та політичної модернізації.

Ярослав Грицак запропонував власну оцінку тандему «націоналізм - фемінізм». На його думку, «ідеологія та практика націоналізму не так усувала «жіночу неволю», як видозмінювала її. До традиційних ролей «мати-дружина» додавалася ще й роль патріотки... жінка повинна була виконувати її тією мірою, якою вона була дружиною патріота і матір'ю вихованих у патріотичному дусі дітей»[4,с. 317].

В контексті ролі «жіночого» в національних проектах та закріплення і фактичного «програвання» своїх гендерних ролей, зосередимось на окремих персональних та ідейних феноменах. Мова піде і про чоловіків, які опікувались фемінізмом як допоміжною складовою «визволення», що еволюціонувало від соціального до національного. В свою чергу, розглянемо і рівень «обслуговування» жіночим рухом національного. Відстежимо і «жіночу» компоненту такого консервативного напрямку в українському русі, як русофільство, на тлі поступового визнання та збільшення прав жіноцтва в імперіях як елементу загальної модернізації.

---

² Україно-американська історик, громадська діячка, тривалий час була директоркою програми ім. Фулбрайта в Україні.

У контексті родинних феноменів найбільш яскравими прикладами є постаті Олени Пчілки та Лесі Українки, в цілому родини Косачів-Драгоманових, Софії Русової, її чоловіка та сина Олександра і Михайла Русових. Вплив родинного оточення знайшов відображення в громадській та літературній діяльності представників роду Білозерських – Олександри Михайлівни³ та Василя Михайловича (одного з кирило-мефодієвських братчиків та співредактора першого українського, на теренах Російської імперії, часопису «Основа»). Подібна родинна ідейна єдність спостерігались як в Наддніпрянській Україні, так і в Галичині. Достатньо лише пригадати Ольгу та Івана Франків, представників родини Шухевичів (Володимира, Герміну, їхню доньку Дарію Старосольську). Перелік можемо продовжувати, але це вже тема окремого дослідження.

До формування засадничих ідей українського фемінізму мали відношення (крім названих О.Пчілки та Л.Українки), Н.Кобринська, О.Кобилянська, Л.Яновська та ін. Жіночий рух розвивався синхронно як в Австрійській частині сучасної України, так і Наддніпрянській. Говорити про першість в цих процесах Західної України видається некоректним. Через періодичні заборони в Російській імперії використання української мови в літературі, драматургії, публіцистиці, освіті, наддніпрянці скеровували свої кошти в Галичину для підтримки культурницьких та громадських проектів, що дозволяло їм опосередковано, а через публікації і безпосередньо, лишатись «включеними в процес». Рідна тітка Павла Скоропадського, полтавська поміщиця Милорадович (Скоропадська) Єлизавета Іванівна матеріально підтримувала національно-культурний рух в Галичині, фінансуючи львівську «Просвіту», журнал «Правда» та газету «Діло». Внесені нею 9000 гульденів (20000 австрійських крон) стали відчутною

---

3 О.М.Білозерська – дружина П.Куліша, письменниця, літературний псевдонім Ганна Барвінок.

фінансової базою для заснування у Львові Товариства імені Тараса Шевченка. Протягом всього життя Єлизавета Іванівна лишалась активісткою Полтавської громади, допомагала щедрими пожертвами недільним школами, українським виданням та бібліотекам[5].

Точкою відліку в організаційному структуруванні жіночого руху вважається 1884р. Цього року в Станіславі, з ініціативи Наталії Кобринської з'являється «Товариство руських жінок». До його створення та діяльності мали безпосереднє відношення М.Драгоманов, І.Франко та М. Павлик. Одночасно, в Києві, при Вищих жіночих курсах, розпочинає своє функціонування гурток Олени Доброграєвої.

З іменами галичанки Н.Кобринської та представниці Наддніпрянщини О.Пчілки пов'язаний вихід 1887 р. у Львові українського жіночого альманаху «Перший вінок». Поява подібного видання символізувала відлік нової доби, яка віднині поклала край чоловічій монополії у літературній сфері. На сторінках «Першого вінка» друкувались: Леся Українка, Ганна Барвінок, Дніпрова Чайка, Уляна Кравченко, Анна Павлик, Олена Пчілка, Михайлина Рошкевич, Софія Окуневська, Ольга Франко та ін. Редактором альманаху «Перший вінок» був І.Франко, він опікувався його друком, рекомендував та відбирав твори [6].

Тісний взаємозв'язок між модернізацією всіх сфер життєдіяльності та змінами у суспільній свідомості щодо меж допустимого (з точки зору консервативної галицької моралі ХІХ ст.) у поведінці дівчини/жінки, відстежував Я. Грицак [4, с.315-316]. В умовах активізації ринкових відносин розвивалась роздрібна торгівля, збільшувалась кількість доступних промислових товарів, серед яких і модний одяг та аксесуари, призвели до змін у визначенні критеріїв зовнішньої привабливості дівчини - потенційної нареченої. Разом із тим, не втрачали своєї актуальності такі традиційні маркери ідеальної нареченої як багатство та суворе дотримання норм моралі. Модернізація додала до образу «ідеальної»

дружини/нареченої ще й необхідність знання мов, малювання, гри на музичних інструментах, читання та обізнаність з літературними новинками. У зв'язку з цим виникав конфлікт, пов'язаний із неможливістю з точки зору місцевого традиціоналізму, сприймати освічену жінку, як таку, що могла би одночасно бути доброю матір'ю та гарною дружиною.

Ідеї жіночої емансипації досить повільно приживались і в суспільній свідомості на теренах Російської імперії. Першими найбільш помітними результатами жіночої активності стало долучення окремих (зокрема Х.Алчевської, С. Русової) до створення та діяльності недільних шкіл. Перші недільні школи в Російській імперії були відкриті у Києві, за ініціативи викладачів та студентів університету Св. Володимира та активної підтримки попечителя навчальних закладів Київської губернії М.І.Пирогова[7,8]. Перша недільна школа була відкрита 11 жовтня 1859 р. в приміщенні Києво - Подільського повітового дворянського училища. Перша жіноча вечірня школа з'явилась при Другій жіночій гімназії 31 січня 1860 р. За прикладом Києва недільні школи відкривались у губернських та повітових містах - Ніжині, Полтаві, Чернігові та ін. У Харкові жіночу недільну школу було створено у 1862 р. з ініціативи Христини Алчевської. До 1870 р. вона діяла не офіційно, в наступні роки було отримано дозвіл на її функціонування. За різними даними, цей заклад надавав освітні послуги з 1870 до 1917 рр. або 1919 рр.

Початок ХХ століття позначився зростанням чисельності жіночих організацій різного спрямування. В 1901 р. у Києві була створена "Жіноча громада", через рік "Харківське товариство взаємодопомоги жінок", 1904 р. - "Одеське товариство оборони жінок". Новим імпульсом для розвитку національних а з ним і жіночого руху, стають революційні події 1905 р. На Слобожанщині в роки революції виникає «Жіноче академічне товариство «Січ» [9, арк. 417]. Активізація інтересу з боку жіноцтва до українських традицій, історії в цей період спостерігалась і в північній російській

столиці. Як згадувала С.Русова [10, с.168] на Бестужівських курсах⁴ Олена Єфименко упорядкувала цікавий семінар з української історії. Але курсисткам цього було мало, їм бракувало знання української мови та літератури. Склалась невелика група українок, «медичок» і бестужевок, під проводом Наталі Калинович, яка звернулась до Олександра Русова з проханням прочитати міні-курс граматики української мови, курс української літератури читала Софія Русова. Заняття відвідували 10-12 курсисток, але через побоювання можливо викриття, курси досить швидко припинили свою діяльність.

Софія Русова та Олександра Єфименко, як відомо, не були етнічними українками. Перша походила із франко-шведської родини Ліндфорс, що не завадило їй усвідомлювати себе україркою та стати однією із не чисельних будівничих українського проекту. Олександра Єфименко була етнічною росіяркою. Належала до активних прибічниць емансипації, стала першою жінкою – істориком, професоркою історії на Бестужівських курсах. У 1910 р. Харківській університет присудив їй звання почесного доктора історії.

Одним із варіантів національного проекту в Австро-Угорщині виступав русофільський рух. Німецька дослідниця А. Вендланд переконана у тому, що русофільства типовою консервативною течією, яка в умовах не менш консервативного галицького суспільства, знаходила розуміння та підтримку протягом більшої частини ХІХ ст. Я.Грицак надав наступну оцінку позиції лідерів галицького русофільства: «Їхня уявна батьківщина – не Російська імперія, охоплена «західноєвропейською порчею», а «Свята Русь», якої насправді немає, але яка неминуче має відродитися. Вони готові трактувати галицько-руську селянську культуру та селянську мову як один з виявів «руськості» - але вони проти України як секуляризованої західної моделі національного розвитку» [4, с. 397]. Протистояння та

---

⁴ Одне із перших жіночих вищих навчальних закладів в Російській імперії. Діяло з перервами з 1878 до 1918 р. Лише з 1906 р. Микола ІІ дозволив випускникам курсів викладати і в жіночих і в чоловічих класах гімназій.

протиставлення себе суспільному прогресові стало одним із основних постулатів русофілів. Жіноча складова русофільського руху не виходила за межі традиціоналізму в сенсі зосередження уваги на необхідності патріотичного виховання дітей та молоді. Спеціальним додатком до «Галичанина» (одного із русофільських органів початку ХХ ст.) було дитяче видання «Веночек». На його титульній сторінці зазначалось: «Ілюстрована газетка для руських дітей».⁵

Серед головних завдань видання редактор виділяла наступні: «Ми спробуємо познайомити з чудовою нашою батьківщиною, безмежною руською землею та добрим народом, з його славною історією, його подвигами та великими його стражданнями. Із заслуженими великими руськими людьми та з безсмертними плодами їх розуму та праці, з прекрасною та могутньою російською мовою та недосяжним багатством»[11, с.2].

Красномовним підтвердженням орієнтації на традиції давньої Русі є розміщені в газеті загадки (їх іменували «задачами»). Наведемо текст однієї з них: «Живуть два брата (як називаються?). Перед віками народились (на якій землі?). Нині орошають своїми водами (який край?). Обоє впадають в російське море (як воно називається?). Обоє обливають дві найдавніші російські столиці (які?). Відповіддю на запропоновану задачку є річки Дніпро та Дністер. На берегах першого, як відомо стояв та стоїть Київ, а з другим пов'язаний Галич, колишня столиця Галицького-Волинського князівства, що в загальноруському міфі є спадкоємцем Київських традицій.

З початком Великої війни активізується діяльність жіночих організацій, особливо південно-західної частини України. Вона спрямовувалась на моральну, духовну підтримку вояків, поранених,

---

⁵ Виходила двічі на місяць у Львові протягом 1904-1908 рр. Редактором видання була М.Ю. Лесковецька. Фінансувало видання Товариство руських жінок у Львові.

військовополонених та вигнанців, що перебували у чисельних таборах. З феноменом українського стрілецтва пов'язана і ратна діяльність жіноцтва. Але це вже тема окремого дослідження, до якого звернемось у наступних публікаціях.

Таким чином, можемо відмітити, що відносно пізні виокремлення гендерних досліджень в самостійну наукову галузь, не означало відсутності в суспільних практиках гендерного розподілу та закріплення виконання традиційних ролей. Народження та поширення жіночого руху синхронізувалось з розвитком націоналізмів та формуванням націй. Ці явища стали породженням модернізаційних процесів, які охопили всі сфери життя Російської та Австро-Угорської імперій, до складу яких входили сучасні українські території. «Жіноче питання» з другої половини XIX ст., почали обговорювати в широкому контексті проблем соціальної та національної емансипації. Жінки поступово долучались до цих процесів, окремі ставали «конструкторами» нових національних проектів. Разом із політичною, економічною сферою, прискорення її розвитку, сприяло набуттю жіночої активності більш виразних організаційних форм.

Список використаних джерел

1. Журженко Т. Вписывая(сь) в дискурс «национального»: украинский феминизм или феминизм в Украине?/ Т.Журженко//Перекрестки. Журнал исследования восточно-европейского пограничья.- Вильнюс, ЕГУ -2008. - № 2-4.- С. 122-151
2. Хома Т. Чи був фемінізм в Україні?/ Т.Хома//І.Культурологічний часопис. – 2000. - № 17.[Електронний ресурс]/ Режим доступу до журн.:<http://www.ji.lviv.ua>
3. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884-1939 рр./М. Б Богачевська-Хом'як. - К.: Либідь, 1995 – 424 с.
4. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886рр.)/ Я.Грицак. – К.: Критика, 2006. – 631 с.
5. Білоусько О. А.Нова історія Полтавщини. Кінець XVIII - початок XX століття/ О.А.Білоусько, В.І.Мирошніченко. – Полтава, 2001. – 178 с.
6. Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки/[Електронний ресурс]/ Режим доступу до журн: <http://www.library.kr.ua/elib/franko///ikrnish/index.html>.
7. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). – Ф.707. – Оп. 25 – Спр. 352. – Арк 13.
8. ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 25. – Спр. 352. – Арк. 11.
9. ЦДІА України - Ф. 329. – Оп.1. – Спр.1
10. Русова С. Мої спомини/С.Русова. – Львів: Б.в., 1937. – 223 с.
11. «Веночек»/Ілюстрована газетка для руських дітей. Додаток до «Галичанина». - Львів № 1(14). - 1905.

Венгерская В.А. Гендерные аспекты украинского процесса национального строительства (вторая пол. XIX – 1914 г.)

Появление и распространение женского движения в течение «долгого» XX в. синхронизировалось с развитием национализмов и формированием наций. В статье рассмотрены особенности взаимовлияния общей модернизации, которая включала и постепенное признание и увеличение прав женщин в империях, на активизацию национальных движений. Паралельно проанализована «женская» составляющая такого консервативного направления в украинском движении, как русофильство, что, традиционно оставалось вне внимания исследователей.

Ключевые слова: гендер, гендерные роли, национальные и женские движения, женские общественные организации, женское образование, русофильство.

Vengerska V. Gender aspects of the Ukrainian process of national building (second half. 19 century – 1914)

The birth and spread of the women's movement during the "long" XIX century synchronized with the development of nationalism and nation formation. In the article we are investigating the features of the overall modernization of the interactions which included a gradual increase in the recognition and rights of women in the empire, with the intensification of national movements. Cursorily analyzed the "female" component of the conservative direction of the Ukrainian movement as Russophiles, which has traditionally remained outside research.

Key words: gender, gender roles, national and woman motions, woman public organizations, woman education, Russophiles.